

Generalitat de Catalunya
**Centre d'Estudis Jurídics
i Formació Especialitzada**

Àmbit Administració de justícia

GUIA DE BONES PRÀCTIQUES DE LA PROVA PRECONSTITUIDA: LA DECLARACIÓ DE MENORS VÍCTIMES DEL DELICTE

ÍNDIX

1. PRESENTACIÓ	3
2. AUTORS	4
3. INTRODUCCIÓ	5
4. QÜESTIONS DE LA FASE D'INSTRUCCIÓ.....	7
5. QÜESTIONS EN RELACIÓ AL JUDICI ORAL.....	9
6. ANNEXOS:.....	12
6.1 DOCTRINA I JURISPRUDÈNCIA	12
6.2 APORTACIONS DE L'EAT PENAL A LA GUIA DE BONES PRÀCTIQUES PER A L'EXPLORACIÓ JUDICIAL A MENORS I VÍCTIMES/TESTIMONIS ESPECIALMENT VULNERABLES	17

1. PRESENTACIÓ

El document que teniu a les vostres mans és fruit de la voluntat d'un grup de magistrats i dels responsables dels equips tècnics d'assessorament i d'atenció a la víctima del delictes del Departament de Justícia per establir unes línies d'actuació que millorin els procediments penals en aquells casos de víctimes o testimonis especialment vulnerables.

És una realitat constatada que quan el sistema judicial ha d'actuar amb situacions d'especial fragilitat cal extremar totes les actuacions que es duguin a terme per evitar sempre i en tots els casos una segona victimització.

És per això que en aquest treball trobareu una guia de com poder donar resposta segons la fase del procediment així com les línies generals de l'actuació dels Equips Tècnics d'Assessorament penal que son molt clarificadores de la intervenció que desenvolupen.

El CEJFE, des de la voluntat d'afavorir el debat entre els diferents operadors jurídics, ha facilitat les trobades del grup de treball i ha col·laborat en el procés de debat.

Volem agrair a tots els professionals que han participat activament i col·laborat en aquest treball i esperem que la Guia que us presentem ens ajudi a tots plegats a donar la millor resposta possible a aquestes situacions.

Gabriel Capilla Vidal, director del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada

Pilar Heras Trias, directora general d'Execució Penal a la Comunitat i Justícia Juvenil

Març 2017

2. AUTORS

Teresa Alsina Escude, coordinadora de l'Equip d'Assessorament tècnic penal de Lleida

Rosa María Aragonés de la Cruz, responsable de l'Equip d'Assessorament Tècnic Penal a la Gerència de Barcelona ciutat i l'Hospitalet

Marc Cerón Riera, subdirector general de Reparació i Execució Penal a la Comunitat

Carme Guil Roman, magistrada de la Secció 21a Penal de l'Audiència Provincial de Barcelona

Mª Lluïsa Maurel Santasusana, magistrada del Jutjat Penal núm. 1 de Barcelona

Lidia Serratusell Salvadó, cap de l'Àrea de Reparació i Atenció a la Víctima.

Yvonne Roca Guanter, coordinadora de l'Equip d'Assessorament Tècnic Penal de Girona

Josep Antoni Rodríguez Saez, magistrat de la Secció 6a Penal de l'Audiència Provincial de Barcelona

Miriam de Rosa Palacio, magistrada del Jutjat d'Instrucció núm. 10 de Barcelona.

Miguel Angel Tabarés Cabezón, magistrat del Jutjat d'Instrucció núm. 6 de Barcelona

Àngels Vivas Larruy, magistrada presidenta de la Secció 6a Penal de l'Audiència Provincial de Barcelona

3. INTRODUCCIÓ

Quan s'ha de fer com a prova preconstituïda la declaració del menor víctima del delictes?

L'article 448 de la LECrim en la reforma operada per la Llei 4/2015, de 27 d'abril de l'Estatut de la Víctima del Delictes, i l'article 777 de la mateixa norma regulen **la prova preconstituïda**, entenent per aquella declaració testifical en fase de instrucció quan es pot preveure la **impossibilitat de testificar en l'acte del judici oral**: 1) testimoni que manifesta la impossibilitat de comparèixer en el judici oral perquè no hi serà a Espanya, i 2) motiu suficient per preveure que el testimoni pot morir o patir una incapacitat física o intel·lectual abans de l'apertura del judici oral.

Als dos supòsits tradicionals s'ha afegit el tercer dedicat a la declaració dels menors. El propi art. 448 de la LECrim al seu tercer paràgraf que la declaració del testimoni menor **“podrà portar-se a terme evitant la confrontació visual d'ells amb l'inculpat, utilitzant a l'efecte qualsevol mitjà tècnic que faci possible la pràctica d'aquesta prova”**.

L'article 777.2 de la LE Criminal, en seu de procediment abreuja, ofereix un supòsit genèric per fer la preconstitució probatòria: la impossibilitat de pràctica en el judici oral **“per un altre motiu que fes témer raonablement que una prova no podrà practicar-se en el judici oral”**.

Les diferents Directives Europees que regulen els drets de les víctimes (2011/36/UE, 2011/92/UE i 2012/29/UE aquesta última que regula expressament les normes mínimes sobre els drets, recolzament i protecció de les víctimes dels delictes) reiteren que *“en las investigaciones penales, todas las tomas de declaración a las víctimas menores de edad puedan ser grabadas por medios audiovisuales y estas declaraciones grabadas puedan utilizarse como elementos de prueba en procesos penales”*. Las normas procesales de las grabaciones audiovisuales mencionadas en la letra a) del párrafo primero y el uso de las mismas se determinarán en el Derecho nacional. (Art. 24 de la Directiva 2012/29/UE de 25 d'octubre de 2012) .

La transposició d'aquesta Directiva ha tingut lloc mitjançant la Llei 4/2015 de l'Estatut de la víctima del Delictes (en endavant, EVD). **L'article 19** considera un valor respecte la víctima “protegir adequadament la seva intimitat i la seva dignitat, particularment quan se'ls rebi declaració o hagin de testificar en judici, i per evitar el risc de victimització secundària”; a més, crea en el Ministeri Fiscal el deure de vetllar per aquest dret de protecció, en relació als **menors d'edat**, “adoptant les mesures adequades al seu interès superior quan resulti necessari per impedir o reduir els perjudicis que per a ells pugui derivar del desenvolupament del procés”.

Específicament, en el seu **l'article 26. 1** ofereix com a mesura de protecció per a víctimes menors d'edat la prescripció següent: **“Les declaracions rebudes durant la fase d'investigació seran gravades per mitjans audiovisuals i podran ser reproduïdes en el judici en els casos i condicions determinades per la Llei d'Enjudiciament Criminal”**.

Per tant, donades les obligacions imposades per les Directives Europees i la nostra regulació nacional, podem concloure que dos són els motius essencials per preconstituir la prova testifical en cas de menors d'edat:

- **Evitar la victimització secundària:** La reiteració de declaracions i l'estrès que suposa la intervenció en l'acte de judici oral pot donar lloc a efectes emocionals negatius i pot interferir en el procés de recuperació terapèutica del menor víctima del delictes.
- **Conservar la declaració del menor:** Com encertadament s'assenyala per la doctrina¹ i la Jurisprudència², la declaració del menor és una prova fràgil donat l'alt risc d'empobriment dels testimonis bé pel transcurs del temps, bé per la contaminació, risc especialment rellevant en cas de menors de curta edat.

Valoració de la prova

No cal recordar que la **valoració de la prova** pertoca a l'òrgan enjudiciador, però les exigències en el cas de la prova preconstituïda són superiors i venen recollides a la jurisprudència.

Segons el Tribunal Europeu dels Drets Humans (en endavant, TEDH)³, les garanties mínimes de validesa d'aquesta prova són que la persona investigada estigui degudament informada de la pràctica de la declaració i tingui possibilitat d'assistir-hi per una banda, i per l'altra que pugui formular directament o indirectament al menor preguntes. En suma, la garantia de contradicció efectiva.

El Tribunal Suprem i el Tribunal Constitucional han reiterat que *“debe salvaguardarse el derecho de defensa del acusado, ...la víctima de los hechos denunciados debe ser oída en algún momento garantizando la posibilidad de contradicción, de forma que es aconsejable proceder a su exploración en fase de instrucción en local independiente y separado, bajo la dirección del Juez, con el auxilio de expertos con la finalidad de evitar perjuicios al menor, y dando oportunidad a la acusación y a la defensa para estar presentes e intervenir haciendo las preguntas que entiendan oportunas y que el Juez no declare improcedentes.”*

1 113 Cuestiones básicas sobre la prueba en el proceso penal. Cuestión 24. Autor: Manuel Miranda Estampes. Consejo General del Poder Judicial. (Veure Annex -1-)

2 STS 925/2012 de 8 de novembre. (Veure Annex -2-)

3 STEDH A.S. contra Finlandia de 28 de setembre de 2010. (Veure Annex -3-)

4. QÜESTIONS DE LA FASE D'INSTRUCCIÓ

1.- Preparació de la diligència a l'oficina judicial.

S'han d'extremar les precaucions en la preparació de la diligència (en particular, assegurant la citació del fiscal, investigat i el seu lletrat) a fi d'evitar suspensions. És adequat fer la citació del menor/víctima vulnerable mitja hora abans de l'exploració judicial tant perquè no es trobi a les dependències judicials amb la persona investigada, circumstància que dificulta la declaració del menor/víctima vulnerable⁴, com perquè l'equip tècnic penal, previ a l'exploració judicial, el pugui entrevistar per valorar la seva capacitat per prestar testimoni.

Si l'investigat ha estat citat personalment i no compareix, sempre i quan estigui present el seu lletrat i la resta de parts, la declaració del menor es portarà a terme.

Si l'investigat no ha estat trobat, el Jutge d'Instrucció valorarà si acorda la seva detenció o fins i tot presó en casos de delictes que tinguin prevista una pena superior a dos anys, per garantir en tot cas que sigui citat a la pràctica de la prova.

2.- Informació al menor sobre les condicions de la diligència.

Es considera adequat que l'equip tècnic informi el menor de les condicions en què es desenvolupa la diligència, havent de valorar el mateix equip, en funció de les circumstàncies, l'extensió d'aquesta informació. L'equip tècnic seguirà les instruccions que sobre el particular pugui donar-li l'instructor a qui, en tot cas, comunicarà prèviament a l'exploració judicial el contingut del que hagi decidit comunicar al menor. L'equip tècnic deixarà constància per escrit del contingut de tal informació, així com ressenyarà qui ha acompanyat el menor fins al lloc on es practicarà la diligència.

3.- Informació al menor sobre l'obligació de declarar

Tret que el realitzi el mateix òrgan judicial, l'equip tècnic informarà a tots els menors més grans de 14 anys del contingut de l'art.416 LECrim. Informarà, segons les circumstàncies, als menors més grans de 12 anys. No ho farà amb els menors de 12 anys: en aquest cas, l'advertiment del 416 s'ha de fer als seus legals representants, excepte si hi ha conflicte d'interessos. En aquest cas, seria preceptiu el nomenament d'un defensor judicial. La informació del contingut d'aquest article es farà a la sala d'exploració judicial i quedarà gravada i, en el seu cas, es deixarà constància per escrit de les raons que han justificat realitzar-la.

D'altra banda l'equip tècnic informarà al menor major de 14 anys sobre el contingut de l'art. 433 en un llenguatge entenedor i als menors de menys de 14 anys els advertirà de la importància de dir la veritat

És aconsellable que es deixi constància escrita de les raons concretes que puguin justificar l'adopció de mecanismes d'integració de la capacitat jurídica del menor (defensor judicial).

⁴ En aquest document ens referim a víctima a aquella persona vulnerable o infant.

4.- Acta de la diligència

Es recomana que a l'acta que s'aixequi de la pràctica de la diligència, a més de les mencions de rigor –amb especial atenció a la presència del fiscal, la persona investigada i el seu lletrat-, es deixi constància de forma clara i exhaustiva de les intervencions del fiscal i les parts a la pràctica de la diligència; que en tot cas, se'ls ha donat la possibilitat d'intervenir; i qualsevol no admissió, protesta o una altra incidència processal que pugui sorgir

En la mesura en la qual ho permetin els mitjans tècnics, és convenient que s'enregistri l'esdeveniment a la sala on es troben el Jutge i les parts. Aquesta circumstància s'ajusta a la pràctica en l'acte del judici, que es grava en la seva totalitat (no podent perdre de vista que la prova preconstituïda constituirà una part del judici oral), i a més permetrà poder conèixer de forma directa les preguntes que les parts han interessat que es realitzin al menor per part de l'equip tècnic (per tant es podrà comprovar si aquestes preguntes o la seva essència s'han traslladat correctament al menor).

5.- Anàlisi del testimoni.

Atès que l'anàlisi del testimoni per l'equip tècnic no és una diligència imprescindible en tots els casos, pot ser útil identificar en la resolució les raons que ho justifiquen. En tot cas cal defugir de l'automatisme a l'hora de sol·licitar-la. Si l'anàlisi del testimoni no s'acorda de manera simultània amb la pràctica de la preconstituïda és recomanable que aconseguixi la immediatesa més gran possible després de la seva pràctica. Això possibilitarà l'exercici del dret de defensa en aquest punt i la possibilitat que l'equip tècnic pugui informar de manera concreta sobre allò que ha justificat la petició de l'informe.

L'objectiu de l'equip tècnic a partir d'aquesta demanda del jutjat d'instrucció és aportar un informe d'anàlisi del testimoni a partir d'una pericial psicològica o psicosocial on es valorarà entre d'altres: l'existència de psicopatologies amb tendència a la fabulació, el funcionament de la memòria episòdica, la compatibilitat amb el perfil psicològic del menor/víctima vulnerable i/o seqüeles així com la anàlisi de la credibilitat psicològica del testimoni, amb guies estructurades o no, en funció de l'edat del menor/víctima vulnerable.

L'equip tècnic informarà quan consideri que l'anàlisi del testimoni no resulta adequada al cas, sense perjudici del superior criteri del jutge instructor.

5. QÜESTIONS EN RELACIÓ AL JUDICI ORAL

1. Presència del menor a l'acte del judici oral

És competència de les parts proposar els mitjans de prova per a l'acte de judici oral. Quan ens trobem amb delictes on la víctima o víctimes són menors d'edat, habitualment les parts interessen el visionat de la gravació de la declaració del menor practicada en fase d'instrucció o bé la nova declaració del menor en el judici oral. Cal doncs que el Jutge o Tribunal decideixi sobre la petició de les parts, i opti per la pràctica de la prova en l'acte de judici oral o bé pel visionat de la declaració enregistrada.

La jurisprudència ens dona alguns criteris⁵.

Per aquest motiu, proposem l'apertura d'un **incident de prova** per resoldre sobre aquesta qüestió: El Jutge o Tribunal convocarà a les parts a una vista o donarà tràmit per escrit a les parts sobre la necessitat o conveniència d'evitar la presència del menor en l'acte de judici oral.

Caldrà per tant tenir en compte els aspectes següents:

- **Si alguna de les parts interessa la declaració del menor en l'acte de judici oral.**
 - a) Si el pressupost habilitant de la prova preconstituïda és la impossibilitat de testificar en el judici (en el cas dels menors derivada del risc cert i greu que la declaració significa per a la seva integritat psíquica), és un requisit de tal figura que, en el moment de celebració del Judici Oral, ha de subsistir la mateixa impossibilitat. Si aquesta ha desaparegut es farà imprescindible el testimoni directe en l'acte del judici si es pretén que tingui valor de prova.
 - b) El Tribunal haurà de reiterar, la mateixa valoració que cal per a decidir sobre la preconstituïció de la diligència, però en el moment del judici i considerant la incidència que pot tenir el transcurs del temps en la capacitat del testimoni per a declarar en el judici, amb la modificació de la seva edat o amb qualsevol altra circumstància (maduresa del menor).

Això pot fer necessària la intervenció de professionals de les Oficines d'Atenció a la víctima del delictes, per poder decidir amb suficient criteri. L'art. 24.1 de la Llei 4/2015 estableix que les resolucions que s'adoptin sobre mesures de protecció de la víctima han de ser motivades i reflectir quines són les circumstàncies que han estat valorades.

Tal i com determina l'EVD i el seu reglament posterior, qui fa aquesta avaluació i emet l'informe corresponent són les Oficines d'Atenció a la víctima del Delicte. En concret en els articles 30 i 31 del Reglament de desenvolupament de l'EVD, marca el tipus d'avaluació, amb qui s'ha de fer, on s'ha d'adreçar i les propostes de protecció en els diferents moments del procés penal.

⁵ STS 840/2016 de 7 de novembre amb cita de STS 598/2015 de 14 d'octubre. (Veure Annex de jurisprudència - 4-)

- c) En el cas de concloure que les circumstàncies s'han modificat i que el testimoni, per la seva edat o altres factors, ha adquirit la capacitat per declarar en judici (han remés els riscos certs i greus per a la seva integritat psíquica), la declaració es podrà prestar sense ser present a la Sala (declarant en altra sala amb videoconferència o circuit tancat de televisió) i/o evitant la confrontació visual amb la persona investigada o persona encausada (articles 707 de la LECriminal i 25. 2. a) i b) de la Llei 4/2015).
- **Si cap de les parts ha proposat la declaració testifical del menor sinó el visionat de la gravació de la prova preconstituïda**

És necessari que alguna de les parts hagi interessat l'aplicació del previst a l'art. 730 i la reproducció de la declaració en el plenari. Tal reproducció per tant només es pot fer a instància de part.

La forma d'introduir la declaració practicada en la fase d'instrucció al quadre de prova ve regulada a l'**article 730 de la LECriminal**. Aquest precepte ha afegit al supòsit tradicional (impossibilitat de reproducció en el plenari per causes independents de la voluntat de les parts), el de **"les declaracions rebudes de conformitat amb allò disposat a l'article 448 durant la fase d'investigació a les víctimes menors d'edat i a les víctimes amb necessitats d'especial protecció"**.

2. Informe pericial: anàlisi del testimoni

En molts supòsits ens trobem que les parts proposen juntament amb la reproducció de la declaració testifical del menor degudament enregistrada, la declaració com a pèrits dels experts que han intervingut en l'exploració del menor per ratificar o ampliar l'informe pericial sobre la anàlisi del testimoni, anomenat per la jurisprudència "informe de credibilitat".

La justificació o fonamentació d'aquesta pericial ha estat raonada pel Tribunal Suprem⁶, oferint motivacions victimològiques i també d'eficiència de la prova (aconseguir l'espontaneïtat i l'expressivitat necessàries en la declaració del menor); però restringint-ho a menors d'edat víctimes de delictes sexuals.

L'objectiu de l'Informe pericial ha de ser donar resposta a la qüestió següent: és possible que el testimoni hagi pogut fer la declaració sense que estigui basada en una experiència real?, atenent a:

- les seves característiques individuals
- les condicions del interrogatori
- les possibles influències de terceres persones

Aquest plantejament, a més, permet la incidència del contra-informe.

Per assolir aquest objectiu, en tot cas, és convenient que l'informe pericial tingui el contingut següent ⁷:

- a) L'Informe ha de consignar l'existència de prèvies exploracions en altres àmbits i, en el seu cas, l'entitat que la va fer i el moment de realització.

⁶ STS 632/2014

⁷ Veure sentències del Tribunal Suprem sobre l'informe pericial d'anàlisi del testimoni (Annex -5-)

- b)** És important accedir a la “primera font” o poder descriure el context en el que es va produir la primera revelació de l'episodi, i també poder entrevistar a qui va rebre aquesta primera manifestació. És un objectiu saber si es va fer de forma espontània o casual a partir de preguntes per una sospita prèvia,... i si és possible que se suggerís algun detall o alguna acció concreta, encara que sigui accidentalment
- c)** L'Informe ha de procurar oferir informació rellevant sobre les relacions personals prèvies als fets, tant entre la víctima i la persona investigada o encausada, com entre els familiars directes de la víctima i l'acusat. Amb l'objectiu de reduir la victimització secundària i concentrar la intervenció amb el testimoni menor en les menys entrevistes possibles, i per tal de facilitar l'existència de contra-pericials, es pot acordar l'assistència de diferents pèrits a les entrevistes amb els menors víctimes.
- d)** L'Informe ha d'especificar el mètode emprat per a avaluar o valorar les manifestacions del testimoni, descrivint els seus criteris científics propis. S'han d'evitar valoracions intuïtives o derivades de màximes de l'experiència i s'han de detallar els elements narratius (del relat ofert pel testimoni) que siguin referència d'algun d'aquells criteris.

6. ANNEXOS:

6.1 DOCTRINA I JURISPRUDÈNCIA

1.- 113 Cuestiones básicas sobre la prueba en el proceso penal. Cuestión 24. Autor: **Manuel Miranda Estrampes. Consejo General del Poder Judicial.**

“La reproducción de declaraciones, con los riesgos que ello genera en un contexto procesal de interrogatorio cruzado y, singularmente, el transcurso del tiempo desde que ocurrieron los hechos, son elementos que favorecen la aparición de fenómenos de “contaminación”, como la creación, reelaboración y remoción de recuerdos, especialmente en niños y niñas de corta edad (pre-adolescentes). La psicología evolutiva nos enseña que el grado de atendibilidad de las manifestaciones de un niño o niña es inversamente proporcional al número de declaraciones que le hayan precedido.

La calidad epistémica de la información obtenida, en aras al descubrimiento de la verdad en el esclarecimiento de los hechos, como valor intrínseco de todo proceso penal, exige que la declaración de un niño o niña se realice por un profesional experto, en un contexto y espacio adecuado y lo más próximo posible a la fecha en que sucedieron los hechos para facilitar su capacidad evocativa y de recuerdo”.

2.- **STS 925/2012, 8 de noviembre**

*“...no siendo pacífico admitir la preconstitución probatoria durante la fase de investigación o instrucción (arts. 433.2 y 448.3 y 4 LECrim) como sustitutivo de la deposición de los menores en el acto del juicio oral, sí que lo es convenir que en supuestos como el examinado ese tipo de preconstitución facilita el enjuiciamiento pues impide la contaminación del material probatorio e introduce desde el primer momento en una prueba de especial fragilidad como es el testimonio de niños, la garantía de la contradicción... concurren poderosas razones epistémicas que aconsejan esa práctica: **se elude el riesgo de empobrecimiento de los testimonios ocasionado por el transcurso del tiempo o de contaminación a los que se muestran especialmente permeables los testimonios de niños de corta edad.** La concurrencia de un profesional experto en la realización de esas entrevistas tiene un valor especial, aunque desde luego resulta irrenunciable la dirección y supervisión judicial y la contradicción asegurada por la presencia de todas las partes (STEDH caso S.N. contra Suecia, de 2 de julio de 2002; sentencia del Tribunal de Luxemburgo en el conocido caso Pupino, de 16 de junio de 2005 ; así como STC 174/2011, de 7 de noviembre , y STS 96/2009, de 10 de marzo).*

3.- **STEDH Caso A.S. contra Finlandia de 28 de septiembre de 2010**

*Se declaró que en la necesidad de lograr un adecuado equilibrio entre los derechos de la defensa y las necesidades de protección de los menores víctimas de abusos sexuales, deben adoptarse las **siguientes garantías mínimas:***

- a) *El imputado debe ser informado de la entrevista del menor y debe tener la oportunidad de presenciarla, bien mientras se está llevando a cabo o después mediante su grabación audiovisual.*
- b) *Debe tener la oportunidad de formular preguntas al menor, directa o indirectamente, durante el curso de la entrevista o con posterioridad (§ 56).*

En este caso, el TEDH estimó que se había violado el art. 6.1 y 6.3.d) CEDH, pues el demandante no tuvo durante el procedimiento la oportunidad de formular preguntas al menor (§ 75).

4.- STS 840/2016 de 7 de novembre, amb cita de STS nº 598/2015, de 14 d' octubre

Segons el Tribunal Suprem, per prendre aquesta decisió, "la regla debe ser el interrogatorio de los menores en el juicio, con el fin de que su declaración sea directamente contemplada y valorada por el Tribunal sentenciador y sometida a contradicción por la representación del acusado, salvaguardando el derecho de defensa. Ello no impide que la declaración del menor haya de practicarse en el juicio con todas las prevenciones necesarias para proteger su incolumidad psíquica. Así el art. 707 de la LECrim, en su redacción conforme a la reforma operada por la LO 8/2006, de diciembre, dispone para el ámbito del juicio oral que " la declaración de los testigos menores de edad se llevará a cabo evitando la confrontación visual de los mismos con el inculcado, utilizando para ello cualquier medio técnico que haga posible la práctica de la prueba".

Com a excepció la mateixa sentència preveu la possibilitat de substituir la declaració del menor en l'acte de judici oral: "en los supuestos de menores víctimas de un delito puede estimarse excepcionalmente concurrente una causa legítima que impida su declaración en el juicio oral, y en consecuencia que otorgue validez como prueba de cargo preconstituída a las declaraciones prestadas en fase sumarial con las debidas garantías.

*Los supuestos que permiten prescindir de dicha declaración en el juicio concurren cuando existan **razones fundadas y explícitas para apreciar un posible riesgo para la integridad psíquica de los menores en caso de comparecer (acreditadas a través de un informe psicológico, ordinariamente), valorando el Tribunal sentenciador las circunstancias concurrentes, singularmente la edad de los menores***".

5.- Paràmetres que ofereix el Tribunal Suprem en relació a l'informe pericial

- a) **STS 713/2015 de 16 de noviembre:** *"es cierto que la legislación, como hemos visto se refiere concretamente a las diligencias de exploración o declaración, y no expresamente a la prueba pericial psicológica, pero esta será conveniente con mayor razón cuando no se considere necesaria la participación de expertos en el interrogatorio en aquellos casos en que la madurez de la víctima está en fase de desarrollo incipiente, donde no solo se dilucida un problema de credibilidad sino también de influencias ajenas o determinación del entorno, siendo la información pericial más que conveniente necesaria cuando no existen corroboraciones objetivas y solo distintos testimonios de referencia interesados"*

b) **STS 517/2016 con cita de STS 632/2014** considera necesario recordar la doctrina jurisprudencial en orden a los informes periciales sobre credibilidad, contenida entre otras, en STS. 632/2014 de 16.10, " La psicología del testimonio nos advierte sobre la mayor permeabilidad del testimonio de los menores al influjo de preguntas sugestivas. El menor tiene menos recursos para sustraerse a la tendencia tanto de dar la razón al adulto interrogador cuando percibe gestos de asentimiento o de complacencia con su declaración; como de retractarse cuando percibe que sus respuestas no son del agrado de quien le entrevista. Está muy inclinado a ajustarse a la versión que espera que ofrezca. La técnica de interrogatorio de un menor requiere **ciertas habilidades** de las que normalmente carecen los profesionales del ámbito forense. **Debe primarse la narración libre en los primeros momentos y ser muy escrupulosos para expulsar cualquier atisbo de sugerencia o sobrentendidos. Cuando el primer interrogatorio del menor no se ajusta a los parámetros deseables puede quedar contaminada la prueba: el menor repetirá la versión que ha adquirido a sus ojos el marchamo de versión "oficial", la que satisface las expectativas que el investigador ha depositado en él.**

Otra vez encontramos que las motivaciones victimológicas confluyen con otras de naturaleza epistemológica que aconsejan que el interrogatorio sea dirigido o supervisado por un profesional que disponga de esas habilidades en relación al testimonio de menores, habitualmente un psicólogo, o, en su caso, personal investigador con una formación específica.

El entorno de la entrevista es otro factor a tomar en consideración. También aquí confluyen razones victimológicas -propiciar un ambiente amable, alejado de la solemnidad fría de los estrados o de una oficina judicial, y evitar que el menor se vea sometido a la mirada escrutadora y a veces hostil de una multiplicidad de profesionales; con las epistemológicas -un ambiente adecuado estimula la espontaneidad del menor, y facilita su expresividad y memoria-.

La valoración del testimonio del menor presenta ciertas peculiaridades respecto de otro tipo de testimonios. Los estudios psicológicos sobre la materia arrojan unas conclusiones y unos cánones y criterios de valoración que no pueden ser despreciados: **debe propiciarse la entrada de esos elementos periciales de valoración de la credibilidad del testimonio de menores, mediante peritajes de psicólogos que, sin suplantar la función judicial, coadyuven con la misma.** En otro orden de cosas conviene reseñar que las declaraciones de los menores son especialmente aptas para ser objeto de dictámenes sobre credibilidad realizados por especialistas en psicología. Hay que situar esa pericia en su ámbito adecuado y hay que exigir profesionalidad. No cualquier psicólogo está capacitado para ese tipo de prueba, que, por otra parte, nunca puede suplantar el papel del Juzgador. **La pericial facilitará pautas para la valoración. Pero decidir si los hechos han sucedido o no, valorar ese testimonio junto con el resto de pruebas, otorgarle o no crédito es función que está residenciada en el juzgador.** Este no puede abdicar de esa tarea delegándola en el psicólogo que, por otra parte, si actúa con profesionalidad, no podrá asegurar la verdad o falsedad del testimonio. Tan solo indicará si con arreglo a los sistemas, protocolos y test valorativos convalidados concurren o no indicadores de fiabilidad o falta de fiabilidad."

c) **STS 517/2016 con cita de STS 238/2011 de 21 de marzo** que "por lo que se refiere a la pericial psicológica sobre la "veracidad" de las declaraciones prestadas hemos de recordar que no corresponde a los psicólogos establecer tal cosa, que es competencia del Tribunal en su exclusiva función de juzgar y valorar las pruebas practicadas. Cuestión distinta es **la relevancia que en la valoración de la credibilidad del testigo, -sea víctima o sea un tercero- pueden tener sus condiciones psico-físicas, desde su edad, madurez y desarrollo, hasta sus posibles anomalías mentales, pasando por ciertos caracteres psicológicos de su personalidad, tales como la posible tendencia a la fabulación, o a contar historias falsas por afán de notoriedad etc. Y es esto y no la veracidad misma del testimonio, lo que puede ser objeto de una pericia**".

En igual sentido la STS. 1367/2011 de 20.12, afirma, con cita de otras precedentes 488/2009 de 23.6... **"que no se puede solicitar la intervención de peritos, por ejemplo, para informar sobre el perfil psicológico del examinado o sobre la personalidad de las menores, ni tampoco para que los peritos manifiesten si, a su juicio, los hechos se produjeron, y tampoco para que se pronuncien sobre el grado de verosimilitud de unas manifestaciones u otras..."**.

Añadiendo que "Incluso tratándose de supuestos en los que esa pericia psicológica ha llegado o no a practicarse, conviene no perder de vista que el fin de la prueba pericial no es otro que el de ilustrar al órgano judicial para que éste pueda conocer o apreciar algunas aspectos del hecho enjuiciado que exijan o hagan convenientes conocimientos científicos o artísticos (art. 456 LECrim). Appreciar significa precisamente ponderar el valor de los cosas. Se tendería a subvertir la naturaleza procesal de la prueba pericial, atribuyendo a ésta un alcance prácticamente definitivo. El perito es un auxiliar del ejercicio de la función jurisdiccional, pero no es alguien cuyo criterio deba imponerse a quienes asumen la tarea decisoria (...) Lo contrario sería tanto como convertir al perito en una suerte de pseudoponente con capacidad decisoria para determinar de forma implacable el criterio judicial. Lo que los peritos denominan conclusión psicológica de certeza, en modo alguno puede aspirar o desplazar la capacidad jurisdiccional pura decidir la concurrencia de los elementos del tipo y para proclamar o negar la autoría del imputado (Cfr. STS 485/2007, 28 de mayo)".

6.- En relación a la advertencia contenida en el art. 416 de la L.E.Crim.

STS 699/2014 de 28 de octubre: "Aquí el menor, dada su baja edad, no podía acogerse a ese derecho o facultad por sí mismo: un niño, ni con cuatro ni con siete ni con ocho ni con once años (acto del juicio oral), goza de la madurez emocional necesaria para captar el alcance del conflicto que justifica esa previsión; ni, por tanto, de la capacidad para dilucidar si debe acogerse o no a ella.

No hay que esperar a la mayoría de edad para estar en condiciones de usar de esa habilitación. Pero sí ha de contarse con la indispensable madurez según un juicio ponderativo que deberá efectuar el Juzgador. Los arts. 162.1 Código Civil y 2 y 9 de la Ley

Orgànica 1/1996, de 15 de enero, de Protección Jurídica del Menor invitan a ese entendimiento.

Esas condiciones de madurez probablemente pueden presumirse de manera indubitada a partir de una edad (quizás los dieciséis años, sin pretender con esto fijar fronteras claras y precisas) (i); ha de confiarse a un juicio casuístico en otra franja de edad (ii); y, por fin, ha de negarse rotundamente por debajo de otra (¿doce años?: algunas normas toman ese momento como referente significativo: vid, por todos, art. 770 LEC) (iii).

No ostentando capacidad para determinar en ese punto la propia conducta, en principio habrá de confiarse a los representantes legales (argumento ex art. 162 Código Civil) la decisión sobre si el menor debe declarar o no en los supuestos prevenidos en el art. 416 LECrim, aunque no lo especifique así claramente la Ley Procesal Penal a diferencia de lo que sucede en otros ordenamientos (v.gr., el británico). Cuando se aprecia un conflicto de intereses con uno de los progenitores (es patente que estamos ante uno de esos casos), será el otro progenitor el llamado a adoptar la decisión oportuna en nombre y representación del menor (art. 163 del Código Civil)".

6.2 APORTACIONS DE L'EQUIP D'ASSESSORAMENT TÈCNIC PENAL (EATP) A LA GUIA DE BONES PRÀCTIQUES PER A L'EXPLORACIÓ JUDICIAL A MENORS I VÍCTIMES/TESTIMONIS ESPECIALMENT VULNERABLES

Els Equips d'Assessorament Tècnic Penal del Departament de Justícia, posen a disposició dels òrgans judicials el *Programa de Suport a l'Exploració Judicial*, aquests equips es troben formats per professionals especialitzats i experts per facilitar les exploracions judicials de menors i víctimes/testimonis especialment vulnerables.

1. Objectius del programa

- Obtenir la declaració de la víctima/testimoni en un marc professional de contenció emocional i en un context adequat a les seves característiques personals, tot respectant els requisits processals.
- Potenciar la qualitat de les declaracions judicials de víctimes/testimonis especialment vulnerables.
- Promoure que la gravació de l'exploració es pugui utilitzar com a prova preconstituïda en el judici oral de manera que s'eviti la duplictat de declaracions del menor i víctimes/testimonis vulnerables i la seva victimització secundària

2. Destinataris del programa

Els destinataris de la intervenció són els menors d'edat i víctimes/testimonis especialment vulnerables.

Pel que fa a l'edat dels menors, en línies generals, des de l'EATP es considera que els menors susceptibles de la nostra d'intervenció serien els que tenen edats compreses entre els **3 i els 14 anys**, atenent a quatre condicionants:

- a. L'estrès procedent del sistema judicial
- b. El desenvolupament del llenguatge
- c. El desenvolupament cognitiu i moral
- d. La memòria i la suggestibilitat

Tot i la recomanació de la intervenció d'equips professionals especialitzats en la franja d'edat esmentada cal dir que, atesa la diversitat i variabilitat en el desenvolupament psicoemocional dels menors, recomanaríem que en determinats casos es considerés també l'exploració judicial fins els 16 anys. De fet, recents investigacions posen de manifest que, tot i que a aquesta edat un adolescent és capaç de raonar com un adult, no té la maduresa psicosocial necessària per actuar com a tal. Això significa que els adolescents poden prendre decisions meditades, però que encara no són capaços, per exemple, de controlar els seus propis impulsos o de resistir-se a la pressió social. Els resultats obtinguts en aquestes investigacions haurien de ser considerats a l'hora de definir el tracte legal que s'ha de donar als joves, afirmen recents estudis científics. A aquesta **immaduresa psicosocial i baixa resistència a la pressió social** que presenten els adolescents cal afegir un altre un factor que interfereix de forma important per exemple en les declaracions judicials d'abusos sexuals: **la vergonya**. Durant l'adolescència, i en casos d'un desenvolupament psicosexual normalitzat, el/la jove ha adquirit ja consciència sobre la conceptualització de la conducta sexual presentant al llarg del

relat sobre la mateixa grans dificultats per a la verbalització de certes conductes degut a la vergonya.

Tal i com ja s'ha fet referència, per a la intervenció amb els menors es tenen presents 4 condicionants, que a continuació, es descriuen detalladament:

a. Estrès procedent del sistema judicial:

Es defineix l'estrès com la tensió mental i fisiològica que s'activa quan una persona percep una situació com a amenaçant a la qual no pot fer front amb els seus recursos personals si s'experimenta de forma molt intensa. Per a les persones que no hi estan habituades, el sistema judicial crea aquesta reacció mental i fisiològica i pot afectar la manera com porten a terme la tasca cognitiva que se'ls demana: la declaració judicial.

Com és sabut, els menors i víctimes/testimonis especialment vulnerables tenen menys recursos personals que els adults per fer front a la font d'estrès que genera el sistema judicial. Així, la falta de desenvolupament cognitiu, la precària maduresa personal, la manca d'informació sobre el procés judicial i les conseqüències de la seva declaració, com els possibles efectes emocionals que hagin pogut provocar els fets denunciats, són factors que afavoreixen que la seva declaració es pugui veure molt condicionada. En aquest sentit, cal assenyalar que una adaptació exagerada per part d'un menor al sistema judicial és més fruit d'una conducta malaltissa que no pas saludable.

Afegit a la situació d'estrès que pateix el menor quan ha de declarar, cal sumar-hi que se li demana que recuperi de la memòria i narri detalladament una situació que molt probablement també va provocar-li un fort impacte i que possiblement encara constitueix una font d'estrès. En aquest sentit, existeixen estudis en què es constata que els menors víctimes d'abús sexual infantil que havien testificat presentaven més alteracions conductuals que aquells que no havien estat citats a declarar.

És per tots conegut que la infància es caracteritza per canvis continuats als quals els menors s'han d'anar adaptant de forma progressiva, reptes que es poden convertir en elements estressants i posar en perill el seu procés normal de desenvolupament evolutiu, des del naixement fins **aproximadament els 13 anys**, edat en què aquests entren en l'etapa de l'adolescència i comencen a disposar d'altres recursos.

A la literatura científica trobem estudis sobre la matèria que recullen les diferents mesures que es poden prendre per tal de reduir els *inputs* estressants en les declaracions judicials de menors i d'aquesta manera facilitar per una banda que la declaració augmenti en qualitat i quantitat del relat i per l'altra evitar els efectes de la victimització secundària. Aquestes mesures passarien per:

- Reduir el nombre de declaracions sobre els fets
- Utilitzar mitjans audiovisuals per enregistrar la declaració
- Excloure espectadors
- Reduir el temps d'espera abans de declarar
- Informar el menor, amb llenguatge entenedor, sobre el procés judicial
- Eliminar la possibilitat de trobar-se a la persona investigada al jutjat de forma casual

- Disposar d'un espai acollidor i acompanyant d'una persona de confiança. Realitzar les exploracions amb el suport de professionals especialitzats
- Establir, prèvia a la declaració judicial, un mínim temps de *rapport* entre l'entrevistador i el menor.
- Evitar l'assistència dels menors especialment vulnerables a l'acte de judici oral

b. Desenvolupament del llenguatge

Aquest desenvolupament s'inicia amb la comprensió abans que amb l'expressió. L'infant adquireix la capacitat d'articular paraules i comprendre el seu significat cap als 2 anys, edat a partir de la qual l'aprenentatge i l'ús de vocabulari es caracteritza per un augment progressiu i molt ràpid. Tot i amb això, és aproximadament a partir dels **3 anys** que apareix l'estructuració de la frase amb la utilització d'un subjecte, un verb i un predicat, tot i que gramaticalment la construcció pugui ser incorrecta. Aquest és el motiu pel qual es desaconsellen les exploracions judicials dels menors de menys de 3 anys atès que ens trobaríem amb tota probabilitat amb una parla telegràfica.

Malgrat que l'aprenentatge a partir dels 3 anys és molt ràpid, el llenguatge entre els 5 i els 8 anys encara presenta un vocabulari poc descriptiu, amb capacitat per explicacions breus, descripcions limitades de llocs i persones, dificultat per a la comprensió de substantius abstractes com ara justícia o abús sexual. Per altra banda, les metàfores i les analogies també són difícils per a ells, sent necessari utilitzar termes concrets enlloc de genèrics, així com assegurar-se que el menor li atribueix el mateix significat que l'adult dona al terme.

Per altra banda, s'han d'utilitzar exactament les mateixes paraules que fa servir el menor per tal de descriure objectes, parts del cos i accions i no introduir paraules que aquest no hagi utilitzat prèviament. En aquest aspecte, cal recordar que la noció de temporalitat s'adquireix a partir dels 7 anys amb la qual cosa l'ús de termes per part del menor com "abans" o "després" o els dies de la setmana, per exemple, no significa que pugui ser capaç d'especificar quan van passar exactament els fets. Totes aquestes particularitats relatives a l'adquisició del llenguatge, entre d'altres, van evolucionant fins els 12 anys aproximadament.

Paral·lelament a tot l'exposat, cal que el menor hagi adquirit la lògica del funcionament de la interacció interpersonal i de la conversació. En aquest sentit, per mantenir una conversa necessitem que aquest hagi adquirit unes quantes regles com ara respectar el torn de paraula, que disminueixi la dispersió habitual de les converses infantils, evitant canvis constants de tema. És a dir, els menors han de ser capaços de narrar, donar explicacions, argumentar i produir altres formes de discurs autònom, capacitat que si bé s'inicia **al voltant dels 3 anys**, en general no s'acaba de completar fins els 12.

c. Desenvolupament cognitiu i moral

L'etapa de desenvolupament cognitiu en què es troba situat el menor, ens marca tant el tipus de pregunta que li podem fer com el tipus de resposta que en podem esperar, així com les seves reaccions, raonaments, expectatives..... D'altra banda l'etapa de desenvolupament moral ens marcarà la capacitat de comprensió dels conflictes morals i ètics que se li plantegin i de les seves conseqüències.

En el quadre que figura a continuació es presenten les diverses capacitats presents en els menors, per trams d'edat i de forma aproximada. La primera part de la taula fa referència a les etapes del desenvolupament cognitiu, proposades per Piaget, i la part inferior, a les etapes del desenvolupament moral, proposades per Kohlberg.

Com veurem, tot i que els diferents autors situen l'assoliment del pensament abstracte al voltant dels 12 anys, atesa la variabilitat i diversitat del desenvolupament cognitiu, no seria fins al voltant dels 14 anys que tindríem la certesa que aquest tipus de pensament ha estat assolit pels menors, sempre i quan el seu desenvolupament hagi estat dins dels paràmetres de la normalitat.

PRE- OPERACIONAL	OPERACIONAL	OPERACIONS FORMALS
de 2 a 7 anys	de 8 a 11 anys	+ de 12 anys
▪ pensament pre-operacional ▪ incapacitat de preveure que la seva conducta afecti als altres ▪ no consciència de l'existència de les regles (imitació dels adults) ▪ la justícia és entesa com obediència i la injustícia com desobediència	▪ pensament concret ▪ jutja literalment amb regles que són sagrades i eternes i d'origen adult. La modificació és una transgressió ▪ Jutja la conducta en relació amb els resultats ▪ Inici de la moral cooperativa ▪ Caràcter racional i autònom ▪ Les regles sorgeixen de l'acord mutu	• pensament abstracte • adaptació cooperativa de les regles • Justícia entesa com equitat • Pot tenir en compte les circumstàncies particulars
EN RELACIÓ A L'ARTICLE 416 de la LECrim de la dispensa de l'obligació de declarar		
• Incapaç d'entendre l'abast de la decisió	• Se li planteja un conflicte moral al dir-li que pot evitar la declaració, les conseqüències del qual no entén.	➤ Si ha assolit el pensament abstracte, pot entendre les conseqüències de la decisió.

Alhora valorem que l'estadi de desenvolupament cognitiu dels menors als quals se'ls pren declaració judicial afecta directament al trasllat que se li ha de fer de l'ús dels seus drets. Així, i en relació a l'oferiment de la dispensa de declarar de l'article 416, s'ofereix un dret al menor-testimoni però entenem que, **per poder exercir un dret s'ha de poder comprendre** en totes les seves conseqüències, per la qual cosa valorem que quan se li explica aquest dret al menor, s'ha de tenir en compte la seva capacitat de comprensió del mateix. Així, aquesta capacitat va de la mà de la seva capacitat de raonament moral i cognitiu.

A la vista del quadre presentat, podem concloure, des del punt de vista psicològic, que **per sota dels 12 anys, els menors no estan facultats per a comprendre el contingut d'aquest article**, sent dels 12 als 14 anys una franja d'edat on hi hauria menors que ja haurien assolit el pensament abstracte i d'altres que estarien en camí de fer-ho. Seria, doncs, **a partir dels 14 anys** i coincidint amb el legislador, en el sentit que és l'edat en què al menor se li exigeix responsabilitat penal, que considerem que aquest ha assolit completament el pensament abstracte i, per tant, pot fer una comprensió completa del dret que se li trasllada.

En aquesta mateixa línia també seria a partir dels 14 anys quan el menor disposaria del desenvolupament cognitiu suficient per traslladar-li les obligacions de l'article 433 de la LECrim de l'obligació de dir la veritat així com les seves conseqüències.

d. Desenvolupament de la memòria i suggestionabilitat

La declaració judicial s'ha d'entendre com el relat d'aquella empremta en la memòria que deixa una vivència. Dit d'una altra manera, la declaració judicial d'un menor és aquella empremta/prova que volem recuperar de forma fiable en el transcurs d'una exploració judicial.

Les circumstàncies que s'han de controlar per tal que l'empremta mnèsica pugui constituir una prova judicial fiable són:

- Que la declaració del menor es reculli el més aviat possible per a que no es desdibuixi per l'efecte de l'oblit i per tal que no es malmeti o contamiï a causa de les diverses verbalitzacions o entrevistes prèvies o per vivències posteriors. Quan més petit és l'infant, l'efecte de l'oblit, la contaminació o la suggestionabilitat actua amb més rapidesa per la qual cosa és aconsellable que s'actui encara amb més urgència a l'hora de fer l'exploració.
- Reduir al mínim les verbalitzacions/entrevistes/declaracions sobre els fets per tal d'evitar la suggestionabilitat i que el menor ompli l'oblit amb informació que li proporcioni l'entrevistador o qualsevol altra persona.

D'altra banda, cal tenir en compte que l'estrès experimentat durant el succés delictiu modula la capacitat de record i que les condicions en què aquest es recupera també influeixen en la seva fiabilitat, tal i com ja s'ha esmentat a l'apartat **a**.

Pel que fa a la capacitat de suggestió, s'ha de remarcar que en els menors aquesta és superior a la dels adults, però no és un fenomen exclusiu de la infància. Així, en relació amb la vulnerabilitat a la suggestió, els nens preescolars són més suggestionables que els grans, però ho són més en relació a esdeveniments que no han viscut realment, i menys respecte a fets que han presenciats o en els quals han participat. En general, els nens són més propensos a negar experiències que els hi han passat i que són percebudes com traumàtiques, que no pas a fer afirmacions falses sobre aquest tipus d'esdeveniment.

A continuació, presentem un quadre que pretén recollir, els aspectes rellevants de la memòria i la suggestionabilitat, segons les franges d'edat següents:

Franges d'edat	Memòria i suggestionabilitat
➤ de 0 a 3 anys	• record difús • difícilment es podrà narrar un record detallat i precís
➤ de 4 a 6 anys	• alta suggestionabilitat • risc molt elevat d'obtenir declaracions contaminades si no s'han considerat els controls i bones pràctiques en la nostra interacció amb l'infant
• De 7 a 9 anys	• baixa suggestionabilitat davant la presència d'actuacions suggestives. • els menors poden ser més resistents i molt menys aquiescents, és adir, s'oposen i no consenten passivament els suggeriments de l'entrevistador.
• De 10 a 13 anys	• molt baixa suggestionabilitat • en funció de la pròpia maduració i de les seves capacitats cognitives, els menors són molt poc influenciables
• + de 13	• suggestionabilitat similar a la dels als adults

D'altra banda, cal remarcar que suggestionabilitat no implica necessàriament alteració de la memòria subjacent. Pot ser que el nen accepti la informació suggerida i que, tot i així, sigui totalment conscient que la informació que dona és divergent del que va passar realment.

Els nens rarament menteixen quan expliquen l'abús i /o el maltractament espontàniament a algú de confiança. Ara bé, si se'ls pressiona interrogant, aquests poden acabar produint històries que mai van passar tal i com les expliquen. Si qui els entrevista fa la mateixa pregunta diverses vegades, alguns nens suposaran que no han donat la resposta correcta i donaran una resposta diferent per satisfer l'adult. El relat del nen pot ser subtilment induït per l'entrevistador reforçant les respostes considerades adequades i ignorant les inadequades. Una vegada conformat el relat suggestionat, es pot implantar com un record real per part del nen. Com més vegades hagi de repetir el relat, més sòlid esdevindrà el record.

3. Bibliografia

- Diges, M. y Alonso-Quecuty, M. L. (1993). **Psicología Forense Experimental**. Valencia: Promolibro.
- Goodman, G et al. (1988). **How suggestible are children? A new view of the child victim/witness in sexual assault cases**. Trabajo presentado en la reunión de la APA y Ley. Miami.
- Juárez, J. R. (2006) **Menor y testimonio, fundamentos y técnicas**. En: Soria, M.A. *Manual de Psicología Criminal y Forense*. Barcelona
- Juárez, J. R. I Sala, E. (2010). **Entrevistando a niños preescolares víctimas de abuso sexual y/o maltrato familiar. Eficacia de los modelos de entrevista forense. Ayudas a la investigación**, CEJFE.
- Steinberg, L., Cauffman, E., Jennifer, I., Graham, S. and Banich, M. **Are Adolescents Less Mature Than Adults? Minors' Access to Abortion, the Juvenile Death Penalty, and the Alleged**. APA "Flip-Flop".